

Els rals d'or de Mallorca a nom de Jaume: Jaume II o Jaume III?

M. CRUSAFONT I SABATER
ANDREU VIDAL

La separació de les monedes mallorquines entre Jaume II i Jaume III ha estat un problema endèmic de la numismàtica mallorquina. La proximitat dels dos regnats, separats només pels tretze anys en què regí el rei Sanç (1311-1324) i el caràcter capriciós dels ornaments en unes peces d'un gòtic florit, convertien en una perillosa empresa tot intent de separació basat només en l'estil i els detalls del dibuix. Si tenim present, a més, que Jaume II (1276-1311) no començà a fer les seves monedes fins a l'any 1300 i que el ral d'or no es baté fins al 1310, només restava una quarantena d'anys (trenta per a l'or) dins els quals calia situar tots els batiments monetaris de la branca mallorquina privativa. Un espai massa estret per a poder parlar d'evolució d'estils.

Àlvar Campaner ja va tenir els seus entrebancs en la qüestió. Quan l'any 1867 redactà el capítol de Mallorca, dins la síntesi d'Aloïs Heiss, féu un repartiment ben diferent del que finalment adoptà l'any 1879 en la seva *Numismática Balear*.¹ La raó d'aquest canvi de parer fou la feliç aparició d'una troballa selectiva a Sóller que Campaner va poder estudiar en profunditat. La troballa aparellava peces a nom d'un rei Jaume de Mallorca amb d'altres de catalanes i valencianes de Jaume I i no hi havia cap peça de Sanç. Tot feia pensar, doncs, que les peces mallorquines havien estat amagades abans del regnat de Sanç i per tant havien de correspondre a Jaume II de Mallorca. Sobre aquesta base plantejà llavors Campaner la nova separació entre les monedes dels dos sobirans, tal com apareix al llibre es-

1. Aloïs HEISS, *Monedas hispano-cristianas*, Madrid, 1867-1869. La part de Mallorca és obra d'Àlvar CAMPANER, autor, també, de la *Numismática Balear*, Palma de Mallorca, 1879.

mentat del 1879. Amb el nou repartiment, tots els tipus d'or i argent llavors coneguts s'adjudicaven a Jaume II. Restaven únicament per a Jaume III uns doblers i diners amb roses, no presents a la troballa, però que ni tan sols s'atribuïen a aquest rei amb plena seguretat. La manca de documents monetaris del regnat de Jaume III (1324-1345) podia fer pensar que aquest sobirà no havia pres gaires iniciatives en l'àmbit monetari. Fou probablement aquest raonament el que induí Àlvar Campaner a donar a Jaume II els rals d'or i els rals de plata. El fet és que la troballa de Sóller només era indicativa per als divisors de la plata i per al billó, però no donava cap indicació pel que fa als rals d'or i de plata, absents en aquells fons.

Set anys més tard (1886), Campaner publicava una addenda en el seu llibre, i entre les novetats hi havia un ral de plata que tenia «el carácter de letra más arcaico» que els altres fins llavors coneguts.² Com que procedia d'un tresoret trobat a Manacor que contenia altra volta moneda de Jaume I i de Pere el Gran amb billó de Jaume II de Mallorca, i no tenia cap peça de Sanç, era evident que el ral en qüestió corresponia a Jaume II. No s'adonà, però, que aquesta nova aparició convertia els altres rals, amb tipus de lletra més evolucionats, en candidats a ésser de Jaume III. Probablement s'imposà novament la visió pessimista sobre uns possibles batiments d'or i argent en temps de Jaume III, a causa del buit documental que hem assenyalat.

Aquesta visió negativa que hom podia tenir en referència a Jaume III va canviar totalment quan va aparèixer el gros tornès d'argent i el florí d'or, unes peces que, sens dubte, li pertanyien. Però aquestes descobertes varen permetre també donar crèdit a una font documental fins llavors sota sospita: els inventaris i declaracions dels testimonis de la seca de Perpinyà recollides ran del procés que Pere III va instar contra Jaume III acusant-lo de batre moneda al taller rossellonès i fer-la córrer al Rosselló, malgrat la disposició limitativa de Jaume I, que només hi pogués circular la moneda barcelonina. Efectivament, tant el gros com el florí havien estat perfectament descrits pels testimonis esmentats.³ L'examen atent d'aquesta documentació mostrava com Jaume III no tan sols havia emès moneda pròpia sinó còpies d'altres monedes foranes gravades a nom seu i encara imitacions exactes d'altres numeraris. Hi havia, per tant, un ampli programa d'emissions. La manca de documents a Mallorca es podia explicar perquè l'accent fonamental de les iniciatives emissores de moneda s'havia posat a Perpinyà. Això ens decidí a plantejar la separació entre els rals d'argent de Jaume II i Jaume III. Campaner havia publicat només el dibuix del ral amb tipus de lletra arcaics. Nosaltres vàrem retrobar la peça, de manera que fou avinent de fer-ne l'anàlisi paleogràfica. El ral amb lletres més arcaïques coincidí plenament amb els caràcters que trobà-

2. A. CAMPANER. «Novedades en la numismática balear», *Museo Balear*, 1886.

3. Vegeu M. CRUSAFONT, «Jaume III de Mallorca veritable creador del florí català», *Acta Numismàtica*, núm. 15, 1985, p. 203-218. M. CRUSAFONT, R. COMAS, *El florí d'or català: Catalunya, València i Mallorca*, Barcelona, 1996. M. CRUSAFONT, «La política monetaria de Jaume III de Mallorca», *Randa*, 50, 2003, p. 41-48.

vem en el billó de Jaume II, mentre que els altres rals amb lletres gòtiques quadrades i més evolucionades i amb una lletra X d'extrems cargolats, molt característica, coincidien plenament amb el billó de Jaume III. Podíem concloure, doncs, que els rals descrits per Campaner a la *Numismática Balear*, amb les lletres A quadrades i les formes IA o IACOB pertanyien en bloc a Jaume III, i que només el ral de la troballa de Manacor, amb les A apuntades i la forma IA corresponia a Jaume II.⁴ Aquesta separació s'avenia bé amb la raresa que havia de correspondre als rals de Jaume II, que ja havien desaparegut del mercat monetari per maniobres especulatives durant el seu temps, de manera que el rei s'havia vist obligat a donar curs als carlins sicilians.⁵

Restava només la qüestió dels rals d'or. En un treball posterior en què fèiem l'anàlisi sistemàtica de la documentació perpinyanesa vàrem incidir també en el tema de la separació dels rals d'or⁶. En aquella ocasió només disposàvem dels dibuixos de Campaner, però poguérem observar que el ral d'or que aquest autor reproduceix en el seu capítol mallorquí de l'obra de Heiss procedia del Museu de Sant Petersburg, mentre que el que reproduïa a la *Numismática Balear* corresponia a una col·lecció mallorquina. Els dos rals no eren, però, iguals. La peça de Sant Petersburg duia una estrella al costat del rei i el dibuix era més simple. La peça mallorquina duia una rosa al costat del rei i el dibuix era més ornat. Com que Jaume II havia batut els seus rals d'or el 1310 semblava lògic que hi haguessin elements de parentiu amb la sèrie monetària de Sanç, en la qual l'estrella és l'ornament predominant (vegeu, per exemple, la làmina 1, núm. 2). D'altra banda, la rosa semblava més adient per a Jaume III, ja que es troba present a la seva plata i al seu billó. Proposàrem, per tant, atribuir el ral amb estrella (Sant Petersburg; làmina 1, núm. 1) a Jaume II i el de rosa a Jaume III (làmina 2, núm. 1).

Avui disposem, per primera vegada, de fotografies de rals d'or mallorquins a nom de Jaume i pensem que podrem reafirmar i ampliar aquella hipòtesi de repartiment. Vegem, en primer lloc, la descripció de les dues peces.

Ral d'or a nom de Jaume de Mallorca. Marca rosa

a/ +IACOBUS:DEI:GRA:REX:MAIORICARUM (lletra gòtica amb les A quadrades i separació de les paraules per dues flors de quatre pètals).

Rei sedent en un tron pla, de front, amb ceptre i globus crucífer. Una rosa de sis pètals a l'esquerra. Orla lobulada amb anells i trèvols.

4. M. CRUSAFONT, «El veritable ral d'argent de Jaume II de Mallorca», *L'Ardit*, 1, 1987, p. 22-23.

5. Vegeu interpretació del fet a M. CRUSAFONT, *Numismática de la Corona catalano-aragonesa medieval*, Madrid, 1982, p. 101.

6. M. CRUSAFONT, «The issues of Perpignan of James III of Majorca and the differentiation between the coinages of James II and James III», *Problems of medieval coinage in the Iberian Area*, II, Avilés-Sintra, 1986, p. 71-102.

r/ +CO:ROSIL'. ET CERIT-ANIE:DNS:MONTISP (llegendes com a l'anvers).
 Creu patriarcal *superada per una rosa de sis pètals*, que talla la llegenda per baix. Orla com a l'anvers, trèvols i flors petites de sis pètals.
 Pes: 3,85 g Ø: 24 mm Làmina II, núm. 5 Arxiu Numismàtica S. Jaume

Aquesta peça s'assembla molt a la descrita per Campaner en la *Numismàtica Balear* (làmina II, núm. 4). La llegenda és idèntica. Hi ha, però, un detall que, com veurem després és molt important, que diferencia la peça descrita del dibuix de Campaner. En el dibuix, la rosa que hi ha al revers, a sobre de la creu, no es diferencia de les altres flors ornamentals. Hom diria, doncs, que es tracta d'un ornament més. En canvi, a la fotografia de la peça (làmina II, núm. 5) es veu ben clar que la rosa de dalt és molt més gran que les altres del revers i que no es diferencia essencialment de la rosa que hi ha a l'esquerra del rei a l'anvers. Per tant, la rosa del revers no és un altre ornament sinó una veritable marca. Pel que fa a la rosa del dibuix, bé podria ésser diferent per un simple error o descuit del dibuixant. Vegem ara el segon exemplar.

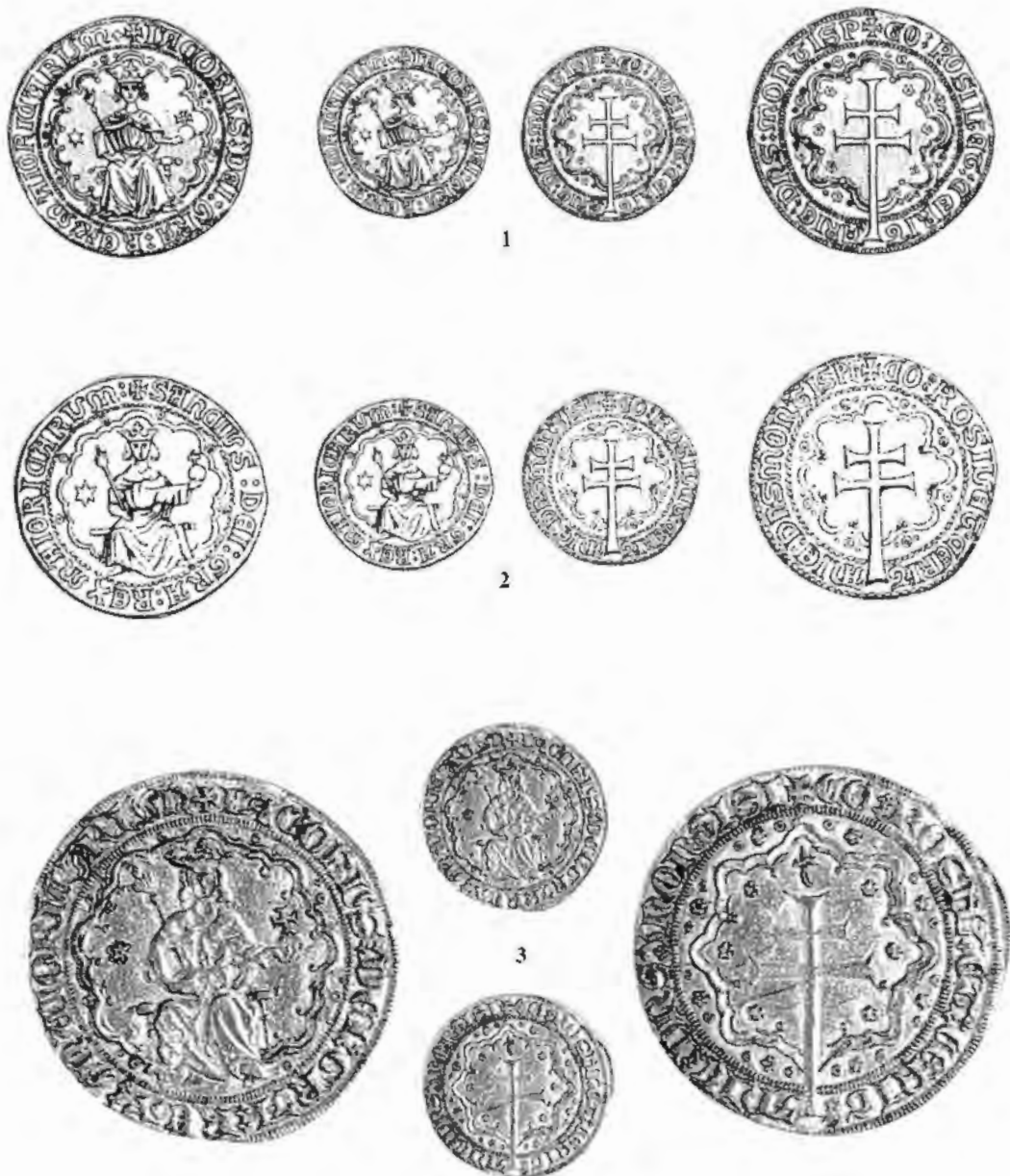
Ral d'or a nom de Jaume de Mallorca. Marques de rosa i creu

a/ +IACOBUS:DEI:GRA:REX:MAIORICARUM (lletres i separacions com abans).
 Rei sedent com abans. L'orla és de doble traç i és ornada amb anells i punts.
 r/ +CO:ROSIL':ET:CERIT:—ANIE:DNS:MONTISI (lletres i separacions com a l'anvers).
 Creu patriarcal *superada d'una fulla en forma de creu*, que talla la llegenda per baix. Orla de doble traç amb anells i fulles de cinc pètals.
 Pes: 3,87 g Ø: 23,6 mm Làmina I, núm. 3 Banco de España⁷

Aquesta peça es diferencia de l'anterior per petits detalls de l'ornamentació, com ara l'orla de doble traç, la forma d'aquesta orla o alguns dels ornaments menors, com ara les flors, punts i anells. La rosa de l'anvers és diferent de la d'abans i sembla que a partir d'una marca d'estrella s'hi haguessin afegit uns bucles per a formar una rosa. La diferència més important la trobem al revers on, en lloc de la rosa, hi trobem una fulla en forma de creu o un trèvol amb peu. També hi ha variacions en la llegenda d'aquesta cara. Aquesta fulla o trèvol és, com abans, una marca ben vistosa.

La presència d'aquestes marques de rosa i de creu és determinant per a l'atribució d'aquestes peces. Cal recordar que els rals de Sanç (làmina III, núms.

7. Aquesta moneda fou publicada fora d'escala i sense advertir els seus trets diferencials ni el fet d'ésser la primera vegada que es publicava un ral d'or de Jaume de Mallorca en fotografia a *Monedas de oro del Banco de España*, Madrid, 1991.

Làmina 1

7, 8 i 9) no porten cap marca sobre la creu del revers, mentre que a l'anvers hi trobem generalment una estrella. Tampoc no hi ha marca al revers en el ral a nom de Jaume de Sant Petersburg (làmina I, núm. 1). En canvi, en els dos rals que hem descrit hi ha marques i n'hi ha dues de diferents. Aquest fet es pot posar en relació amb els testimonis del judici contra Jaume III. Aquests diuen que hi havia dos equips treballant a la seca perpinyanesa de Jaume III, un que treballava de dia i l'altre que ho feia de nit, cadascun amb el seu mestre. Però la informació més important és que afirmen que *cada equip hi posava una marca diferent*. No ens detallen quines eren aquestes marques. De tota manera, sí que diuen que als florins s'hi posava una marca d'estrella i als escuts una marca de creu⁸. El florí que coneixem porta també marca de creu. Es tracta, sens dubte, de mers distintius d'emissió i la seva tipologia s'apropa molt a les dues marques dels rals d'or que hem descrit. Cal tenir també present que en les emissions següents de Pere III les marques es situaren també a l'esquerra del rei i a sobre de la creu del revers, per bé que, en aquest cas, aquest parell de marques sempre seran iguals.

Sembla clar, doncs, que la rosa i la fulla en forma de creu són dues marques o distintius d'emissió, un element absent en els rals de Sanç i presents amb Pere. Per tant, els dos rals d'or que hem descrit han d'ésser de Jaume III.

Quins serien els rals de Jaume II? Lògicament, els que no porten marca sobre la creu del revers, condició que només compleix la peça de Sant Petersburg. La seqüència dels rals seria, doncs:

Regnat	Marca de l'anvers	Marca del revers
Jaume II	estrella	(no n'hi ha)
Sanç	estrella	(no n'hi ha)
Jaume III	estrella corregida a rosa	fulla cruciforme
Jaume III	rosa	rosa
Pere III	rosa	rosa

Aquesta conclusió no implica que les marques tinguin la mateixa significació en cada regnat. Amb Pere III són veritables marques de moneder, és a dir, corresponen a elements heràldics dels diferents mestres de seca. És un costum que es perpetua en els regnats següents. En canvi, amb Jaume II i Sanç deuen ser purament ornamentals, ja que varien d'uns valors als altres i no són pas sistemàtiques, com succeirà amb Pere III i els seus descendents. Així, amb Jaume II tindríem una estrella a l'or, una rosa en els rals d'argent i una rosa de quatre pètals en alguns divisors, però també hi ha divisors d'argent sense marques i no es coneix cap peça de billó que en porti. Amb Sanç predomina l'estrella, present a l'or, l'argent i el billó, però no sembla que sigui encara una marca atribuïble a

8. Vegeu M. CRUSAFONT, «Jaume III de Mallorca...», i M. CRUSAFONT, R. COMAS, *El florí d'or català...*

Làmina 2

càrrecs de la monederia. Amb Jaume III arribaríem en una situació probablement intermèdia: les marques serien ja distintius dels diferents equips, però això no vol dir que corresponguessin a elements heràldics dels mestres. Aquestes marques, ja clarament al·lusives als mestres, començarien, doncs, amb Pere III. Des de llavors apareixeran a totes les monedes fetes en el període del mestre corresponent.

Pel que fa al tipus de lletra, hom podria argumentar que hem emprat aquest criteri per a la plata i no pas per a l'or. L'explicació es troba en el fet que la plata es va batre des del 1300, mentre que l'or no es va començar a emetre fins al 1310. És per això que hi ha billó de Jaume II amb les A apuntades, com en el ral d'argent que li hem atribuït, mentre que als tipus del billó que podem considerar més tardans les A són quadrades sistemàticament. Sembla, doncs, que als inicis hi havia en ús la A apuntada i que aquesta desapareix als darrers temps de Jaume II, per passar a la A quadrada que es manté en els regnats següents.⁹

Cal, finalment incidir en una qüestió important referent als rals d'or de Sanç, que fins ara havia passat desapercebuda, i que podria introduir dificultats a la proposta de repartiment dels rals a nom de Jaume que hem argumentat fins aquí. Es tracta del fet que hi ha dues varietats diferents d'aquests rals d'or a nom de Sanç. Els més corrents (relativament, és clar) serien els descrits per Campaner, amb el tron pla i la marca d'estrella a l'esquerra. Campaner en va conèixer dos que pertanyien a la col·lecció del comte d'Ayamans i a la seva pròpia.¹⁰ Ara se n'han publicat dos: el del Gabinet Numismàtic de Catalunya (GNC)¹¹ i el del Banc d'Espanya,¹² i n'hi havia un tercer exemplar a la col·lecció de Banca Catalana. N'hi ha, doncs, un total de tres a cinc exemplars, depenent de si algun dels coneguts per Campaner i publicats en dibuix és el mateix que algun dels que coneixem avui. Aquests rals són essencialment iguals, però hi ha unes varietats de llegenda que fan suposar com a més probable que tots cinc siguin diferents exemplars. Efectivament, Campaner dona els que coneix amb terminació CERIT al revers, el del Banc d'Espanya acaba en CERITA, el de Banca Catalana en CERITAN i el del GNC en CERITANI. Per tant, tot depèn de si Campaner va fer bé la lectura dels seus exemplars. Si és com diu, n'hi ha cinc exemplars com a mínim. Al marge d'aquests exemplars amb marca d'estrella, nosaltres coneixem la peça següent:

9. Vegeu els detalls d'aquesta qüestió a M. CRUSAFONT, «The issues...»

10. Així consta, tant al capítol de HEISS com a la *Numismàtica balear*.

11. Publicat en fotografia a M. CRUSAFONT, *Acuñaciones de la Corona catalano-aragonesa y de los reinos de Aragón y Navarra*, Madrid, 1992, p. 107, núm. 545.

12. També inclòs a *Monedas de oro...*

Làmina 3

Ral d'or a nom de Sanç de Mallorca. Marca rosa

a/ +SANCIUS:DEI:GRA:REX:MAIORICARUN (lletres gòtiques a excepció de la N final. Separació de paraules per anells que tenen un puntet al centre).

Rei sedent al tron com en els d'abans, amb *marca rosa de sis pètals* a l'esquerra. Els extrems del *tron rematats amb caps d'animal* (lleons?). Tot dins d'orla lobulada ornada d'anells amb punt central.

r/ CO:ROSIL:CERITAN-IE:DNS:MONTISPL (lletres gòtiques i separació de paraules com a l'anvers).

Creu patriarcal que talla la llegenda per baix dins d'orla ornada amb punts, flors de cinc pètals i trèvols a la part de dins.

Pes: 3,86 g Ø: 23 mm Làmina III, núm. 9 Arxiu Numismàtica S. Jaume

Aquesta peça té tres particularitats notables: la N llatina en la terminació de l'anvers, la marca rosa (en lloc d'estrella) i el tron rematat de caps d'animal (en lloc del tron pla). Quina transcendència tenen?

La N llatina ens diu, una vegada més, que no es pot sustentar cap teoria sobre la base de lletres singulars, aïllades, i que cal considerar tot el context. La marca rosa es podria suposar una simple variació introduïda per l'obridor d'encuny, semblant a les que trobem en les monedes de Jaume II. Resulta, però, més singular si la considerem juntament amb el tercer fet diferencial: el tron amb remat d'animals. Efectivament, tots els altres rals d'or de la dinastia privativa tenien el tron pla, tant els que són a nom de Jaume com els de Sanç amb marca d'estrella. En canvi, els rals d'or de Pere III tenen tots el tron amb el remat de caps, amb una tipologia (llargues orelles, per exemple) que els fa semblar llebrers. Hom podria suposar que els primers rals de Sanç varen ésser amb tron pla i marca d'estrella i els darrers amb tron rematat de caps i marca de rosa, tipologia que seria continuada per Pere III. Això dificultaria la nostra atribució dels rals amb marca sobre la creu a Jaume III.

Pel que fa al ral d'or de Jaume III amb creu al revers, recordarem que la seva marca de rosa sembla clarament una correcció d'una anterior marca d'estrella. Tenint present el poc volum que degueren atènyer les emissions d'or d'aquests sobirans mallorquins, sembla molt probable que Jaume III pogués aprofitar els encuny de Jaume II, en aquest cas corregint l'estrella per la rosa i afegint la fulla en forma de creu al revers. Això explicaria la persistència del tron pla. Si analitzem les llegendes i altres detalls, veurem que res no s'oposa a aquesta possible conversió. D'altra banda, la correcció de la marca l'avalua. Per tant, el fet quedaria explicat i es podria mantenir sense dificultat l'atribució del ral amb la marca de fulla en forma de creu al revers a Jaume III. El poc volum de les emissions de l'or mallorquí en aquesta etapa el basem en l'escassa evidència actual, en contrast amb la relativa abundància dels rals de Pere III.

Ens resta el ral que hem atribuït a Jaume III amb marca de rosa tant a l'anvers com al revers. Cal admetre que en aquest cas l'atribució té menys arguments, tot i que tampoc és una dificultat insalvable suposar que el tron amb caps d'animal va ésser emprat ocasionalment per Sanç i després abandonat per Jaume III. Sobretot si va emprar els vells encunys de Jaume II i es varen voler fer iguals les dues emissions paral·leles. Existeix, però, una altra possible explicació. En el nostre anterior treball sobre els rals d'or de Pere III¹³ ja vàrem assenyalar que els rals d'or amb marca de rosa eren extremament rars, en contrast amb els mitjos i els quarts d'aquesta mateixa marca. Vàrem avançar una possible explicació amb les possibles proves de Baster, però n'hi podria haver una altra: que Roig hagués batut els seus primers rals a nom encara de Sanç, com una emissió de tempteig manada per Pere III. Que el rei obviés el nom del seu antagonista Jaume III seria també comprensible. Per tant, un retorn a Sanç semblaria el més adient. Això explicaria la presència dels caps d'animal, i aquests rals serien a nom de Sanç però del temps de Pere III.

Com a conclusió final, pensem que el ral d'or amb fulla en forma de creu al revers es pot atribuir amb molts pocs dubtes a Jaume III, i que la qüestió de les dues marques en temps d'aquest sobirà és un bon argument per a atribuir-li també el de la marca rosa. Però cal admetre que aquesta segona atribució és menys clara per les dificultats que crea el tron amb caps d'animal i la marca rosa. De tota manera, cal convenir que aquesta marca rosa és igualment estranya amb Sanç, quan totes les altres monedes conegudes del rei porten sempre l'estrella. És per això, també, que la proposta d'una emissió en temps de Pere III, tot i que aparentment més aventurada, troba una part de suport.

13. M. CRUSAFONT, Andreu VIDAL, «Els rals de Mallorca de Pere III (I de Mallorca) del fons de Sa Nostra, Caixa de Balears», *Acta Numismàtica*, núm. 30, 2000, p. 57-92. Vegeu discussió a la pàgina 72.